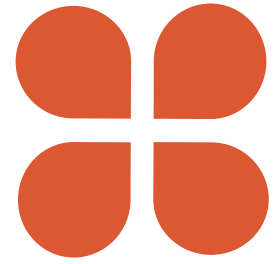

Vårda väl

Biologiskt kulturarv Riksantikvarieämbetet | april 2014

Gamla trädgårdsväxter

Nyttans och nöjets biologiska kulturarv

Odlade växter kan leva kvar i naturen långt efter att händerna som planterade och skötte dem är borta. Sådana kvarstående växter kan hjälpa oss att hitta platser där människor bott även när andra spår saknas. De kan också tillföra information som inte går att utläsa ur exempelvis huslämningar.

Att ett kulturlandskap övergivits, odlingen upphört och naturen återerövat markerna behöver inte innebära att minnena av människans närvaro är helt uttraderade. Det kan finnas många olika slags spår kvar efter odlingen. De kvarstående växterna kan inte bara berätta om att människor en gång levt och verkat på platsen. Genom att analysera växtmaterialets sammansättning kan man även förstå under vilken historisk period området nyttjats, vad och hur man odlade, ifall odlingen var för eget husbehov eller för avsalu samt mycket annat. Utöver att berätta om platsen, rymmer varje sort en egen historia. På det sättet skiljer sig de odlade växterna från annat biologiskt kulturarv.

Det här faktabladet kan hjälpa läsaren att få en första förståelse för hur växter på olika sätt berättar om människans odling och hur man nyttjade marken på en plats. Ett näraliggande faktablad är *Parkanläggningar som biologiskt kulturarv*.

Brandlilja, *Lilium bulbiferum*, är en ganska vanligt kvarstående växt i trädgårdar. Här växer den i en enbuske vid Blekbergs fäbod 600 meter över havet vid Lillhärdal i Härjedalen. Den kloka gubben Anders Ersson Bång bodde här och odlade rabarber och många andra medicinalväxter under 1700-talet. Ängarna och odlingarna vid Blekberg är nu helt igenväxta men några av originalväxterna finns ändå kvar. Brandlilja finns omnämnd redan av Olof Rudbeck d.ä. 1658 och är därmed en av de äldsta införda prydnadsväxterna, som dessutom ofta sprider sig. 15 juli 2006.

HISTORISK BAKGRUND

Människan började odla redan under stenåldern för 6 000 år sedan för att slippa leta efter de värdefulla växterna i naturen. Odlingen blev en möjlighet att ha kontroll över nyttoväxterna; det blev enklare att få lagom mogen skörd och att hålla konkurrerande växter borta. Urvalet av nyttoväxter gav möjligheter till större, bättre och godare skörd.

Odlingarna tillfredsställde olika behov. En del växter odlades för att de var ätliga och näringsrika, andra för att de kunde brukas som medicin

mot sjukdomar. Vissa färgade man garn med eller plockade i bukett, andra gav skydd mot väder och vind, producerade ved eller stängde djuren ute eller inne. Det fanns också arter som gav virke, bark, bast, lövfoder eller barr till exempelvis strö. Ofta associerar man de första trädgårdarna med de medeltida klostren men det finns fynd redan från vikingatiden av växter som måste ha odlats, till exempel kål, rova, lök och lin. Senare kom idén att göra parker och trädgårdar attraktiva genom att odla vackra örter och träd.

En del nyttoväxter har nog kommit i odling mera slumpmässigt till exempel genom att frukter togs med som matsäck på resor. Bortslängda frön, kärnor och frukter grodde på nya platser och om de klarade klimatet och kunde etablera sig blev de kvar.

Ett tidigt exempel på användning av växter är krukans med vildapelfrukt, *Malus sylvestris*, som hittades i Osebergsskeppet i Vestfold i södra Norge. Tanken var troligen att den drottning eller prästinna som på 800-talet begravdes med detta vikingaskepp kunde behöva en matsäck i sin nya värld. Antagligen var rostade äpplen en uppskattad färdkost när vikingarna gav sig ut på längre seglatser.

Under medeltiden finns beskrivet att cisterciensermunkarna hade äppelplanteringar, något de kallade pomarium. Även den heliga Birgitta berättar om trädgårdsodling och beskriver hur ympning går till.

Att plantera vårdträd vid gårdar är exempel på en mycket gammal form av odling, kanske med myto-

Snöklocka, eller klosterlilja som den ibland kallas, är funnen många gånger vid klosteruinor. Ofta sprider den sig som en matta med frön och lökar under gynnsamma förhållanden, till exempel vid Vadstena. Det första fyndet av arten som trädgårdsflykting är när Carl von Linné nämner den 1761. På bilden växer den vid Vreta udds naturreservat, Uppsala. Liksom flera andra arter i denna lövskogslund är den inplanterad av Professor The Svedberg. 17 april 2010.

logisk förankring. Trädet – ofta en ek, lind, lönn, ask eller alm – placerades inne på gårdstunet och kom att symbolisera släktens lycka och välgång. Det ansågs också vara boplats för hustomten och andra väsen som vaktade över gården. Norr om Dalälven hittar man ofta planterade trädarter som rönn, lönn, hägg, björk med flera som vårdträd eller gårdsträd vid gårdar och fåbodar. Dessa träd är ofta kraftigt skadade av snöbrott i topparna. Ett bra exempel är den 400-åriga lönn som växer högst upp i den terrasserade barockträdgården vid Källslätten, Dalarna.

En del växter följde säkert också oavsiktligt med frön av nyttoväxter och gynnades av odlingen, eller fördes på andra oplanerade sätt till platsen. Det finns en grupp växter som nästan alltid följer med i människans fotspår, utan att vara aktivt odlade. Gatkamomill och kummin är exempel på sådana, så kallade synantroper. De senare tas inte upp vidare här.

Ett exempel på en växt som fann nya växtplatser när människor bröt ny mark är backtimjan som växer på nästan alla förhistoriska gravhögar. När de döda begravdes kastades en hög med sten och

torv upp. Här blev det en öppen vegetationslös yta med bra dränering som kunde invaderas av lite mer konkurrenssvaga arter. Ofta valde man lösa rullstensåsar och sandpartier som gravplats. Där fanns lättgrävt material som kunde användas till gravskicket, och sådana platser passar också backtimjan.

När hävden upphör växer marken igen med gräs, buskar, träd och den omgivande floran. Då konkurreras en del av de odlade växterna ut. Några kanske sprider sig ut i naturen och blir naturaliserade i en lämplig ekologisk nisch. En del överlever dock på platsen. De kan bli förkrympta, sluta blomma och anta ett svältutseende. Ändå kan vi från deras förekomst utläsa en del om hur landskapet tidigare brukats.

IDENTIFIERING OCH TOLKNING

Att identifiera kvarstående eller kulturspridda växter kan ofta vara mycket svårt. Genom åren har en stor mängd sorter funnits i odling. En del var mindre lyckade och har försvunnit medan nya tagits i odling istället. Visserligen finns en stor del av de odlade växterna med i de nyare flororna men där kommer man bara fram till vilken art som hittats. Att identifiera sorter är svårare, men sorten berättar å andra sidan en mer specifik historia än arten gör. Sorterna är många och ofta mycket lika. De väljs vanligtvis ut ur ett hybridmaterial och blir då ett slags mellanting mellan föräldrarterna till utseendet. En stor svårighet är också att medan man en gång odlade en äkta sort som går

Även ute i skogsmark finner den vaksamme ibland kulturväxter. Denna mästerrot växer i närheten av en fäbod i Dala-Floda, Dalarna. Att skogen här är ett gammalt kulturlandskap kunde lätt förbigås utan detta fynd. Mästerrot (*Peucedanum ostruthium*) kallades också för ko-bot då den var viktig för att medicinera korna på fäbodvallen och den har en särdeles god förmåga att kunna stå kvar även under mycket ogynnsamma förhållanden som här. Foto: Anna Westin.

att identifiera, kan det vara så att sorten frösatt sig och avkommorna kan då vara mycket svåra att identifiera. Ett sådant växtmaterial måste räknas som en ny sort eftersom varje blomma som blir pollinerad och sätter frö är en omkombination av det genetiska materialet, och därmed inte finns beskriven. Exempel på detta är fröstammar av äpple, fågelbär, plommon och vinbär.

Om ett område verkligen noggrant skall inventeras krävs besök både vår, sommar och höst. Dessutom kan man rekommendera ett besök vintertid. I hård konkurrens med gräs och andra växter kan blad av rabarber (*Rheum rhabarbarum*) bli bara några centimeter, och är då svåra att upptäcka. Då är det betydligt lättare att se växtens vinterståndare. Andra växter som kan hittas lättast på vintern är krollilja (*Lilium martagon*), stormhattar (*Aconitum* sp.) och löktrav (*Alliaria petiolata*). Det kan också gälla lite mindre växter som man tvingas söka i häckar och under buskar.

Framåt eftersommar och höst mognar frukter på träd och buskar. För sortbestämning är man sällan hjälpt av blommor utan behöver frukter för att få fram deras sortidentitet.

Många kvarstående växter för under sommaren en tynande tillvaro i hög igenväxningsvegetation. Men om vintern kommer de fram, när vinterståndarna signalerar sin närvaro i tydlig skrift mot snön. Plymspirea, här fotograferad i Vasselhyttan, Västmanland, är en flerårig växt som Carl von Linné nämner redan 1731 och som många gånger förvildat sig genom frösådder. Foto: Tommy Lennartsson.

Under våren kommer lökfloran som kan vara omfattande även långt efter att skötseln upphört. Vissa arter sätter sidolökar eller sidknölar. Många arter får sökas endast på bladen. Det kan dröja många år mellan blomningarna när konkurrensen har blivit svår och skugga liksom näringsbrist försvagar de kvarstående individerna. Odling i kruka under gynnsamma förhållanden kan skynda på blomning och identifiering.

Ett första steg mot att förstå vad kvarstående växter berättar är att identifiera vad man hittar. I takt med att man tar reda på om växterna är äldre eller yngre, om de har att göra med torp eller herrgårdsmiljö och så vidare, växer historien fram.

Vissa odlade växter sprider sig inte alls, antingen för att de är självsterila och bara en klon finns på platsen eller för att de är enkönade (dioika) och bara det ena könet förekommer där och att de samtidigt

Under en hasselbuske bara några meter från entrén till Kapellet i Kapellänget på Gotska Sandön växer några brandliljor som säkert kom dit för en del år sedan när någon kyrkvaktmästare lade dit den överblommade altarbuketten. Blommorna plockades antagligen i Fyrbyn där arten ännu odlas. Brandliljans bulbillar överlevde under busken och efter några år kom den i blom och upptäcktes. 7 juli 2009.

inte har vegetativ förökning. Det gäller alla sorter av fruktträd och rossorter. Hittar man växter som inte kan sprida sig är de alltid kvarstående från tidigare odling.

Utav arter som sätter frön har en del mer begränsad spridning och berättar därför att de odlats någonstans i närheten. Det kan vara spansk körvel, krollilja, pioner med flera andra frösättande arter som har begränsad spridning för att fröna inte grov eller inte transporteras iväg från växtplatsen.

Slutligen finns det de riktigt lättspridda arterna, såsom fläder, häggmispel, svarta vinbär och lupin. Om de finns på en plats måste man fråga sig ifall de är kvarstående från odling på platsen eller om de har spridit sig någon annanstans ifrån. Finner man andra indikationer på odling i närhet kan det tyda på att arten trots allt är kvarstående.

Stödande frågor:

Handlar det om en torpmiljö, en gård eller finare säteri eller en herrgårdsanläggning?

Vilken större gård hörde ett eventuellt torp till?

Kunde växtmaterial ha spridits från gården till torpet?

Kan ympar komma från herrgården?

Finns det någon känd marknadsplats på lämpligt avstånd?

Kan man tänkas ha odlat för avsalu, alltså i större skala?

Är det känt att man i den här regionen transporterade sina grödor till tätorterna?

Hur tog man sig dit?

Finns det kvar några bärbuskar och fruktträd?

Är det förädlade sorter eller fröstammar?

Finns det någon före detta sophög i grannskapet där det kan finnas överlevande svältformer av odlade växter som kan tas till vara och odlas upp.

Nedan följer några exempel på vanliga kvarstående träd, buskar och fler- och ettåriga växter och vad de berättar.

Träd

Körsbär hittas ofta kvarstående i naturen på platsen där de odlats. De finns som arterna surkörsbär och sötkörsbär och i en mängd olika sorter. Efter odling har de stannat kvar och kanske spritt sig genom underjordiska stammar och rotskott. Fågelspridda kärnor måste också finnas med som hypotes.

Exempel på gamla sorter av surkörsbär (*Prunus cerasus*) är 'Allmänt Brunbär', SKUGGMORELL ('Morello'), 'Allmänt Klarbär', OSTHEIMER ('Ostheimer Weichsel') och STORT KLARBÄR ('Grosse Klarkirsche'). Den senare sorten introducerades redan 1862 till Sverige enligt Anton Nilsson. Olika typer av surkörsbär växer ofta som "körsbärlundar". Dessa omnämns i Eneroth & Smirnof (1901).

Vid vandringar i naturen är det inte ovanligt att man hittar rester av något hus, ibland en ruin. Ofta är det enda som återstår en stenkantad husgrund som här. I början av 1900-talet byggdes ett hus som lokalt kallades "Gubben Lasses stuga", en undantagsstuga åt en dräng som hette Larsson, på Hjälmsöns södra strand i Uppland. Antagligen flyttade han hem några sötkörsbärsträd från öarna till stugans nära omgivning och nu kan man hitta flera olika typer av söta fågelbär där.
Foto Michaela Bogren, 24 februari 2014.

De vilda populationerna av fågelbär uppvisar stor variation i fruktens färg, smak och storlek. Det är svårt att avgöra om träden odlades av Gubben Lasse vid stugan (vilket är troligt i detta fall) eller om de spritts hit mer slumpmässigt av fåglar. Fågelbär finns också på några andra ställen på öarna men här är frukternas variation störst. Den mörkvioletta var godast. 1 augusti 2012.

Av sötkörsbär eller fågelbär (*Prunus avium*) finns flera storfruktiga sorter. Den som är mest spridd är 'Allmän Gulröd Bigarrå'. Den bildar mycket stora träd med genomgående blankbarkig stam. Även sötkörsbär kan växa i dungar eller nästan som en lund. Det är då rotskott från ympunderlaget eller kanske vanligast frösädder där avkomman blir småfruktig och klyver ut i träd med svart eller gulröd frukt-färg. Här får man se upp för fågelbärslundar kan uppkomma spontant då arten anses vara inhemsk i södra Sverige. Fågelbärslundar är vanligt till exempel på Västgötaberget och på många andra håll i södra Sverige. Det bör också noteras att fruktstorleken på vilda sötkörsbär varierar en hel del. På en del håll, som i Småland i trakten av Värnamo, finns relativt storfruktiga träd av sötkörsbär som nästan är svåra att skilja från odlade sorter. Det kan också vara nästan omöjligt att skilja mellan spontana förekomster av sötkörsbär och förvildade från odling, men finns

det en gammal husgrund efter ett torp eller en gård i närheten ökar möjligheten att förstå hur växten kommit till platsen. Liksom med surkörsbär finns det en mängd nyare sorter med i Svensk Kulturväxtdatabas (SKUD). En stor svårighet är att kunna känna igen de olika sorterna men i *Körsbär – En pomologi över i Sverige prövade körsbärssorter* finns en förenklad typ av bestämningsnyckel. Något liknande finns också i *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter*.

Plommon (*Prunus domestica*) finns i landet som tre underarter: krikon (*P. d. ssp. institia*), vanliga stora rundplommon (*P. d. ssp. rotunda*) och små klotrunda mirabeller (*P. d. ssp. syriaca*).

Att hitta en "plommonlund" är en stark indikation på en tidigare trädgård eller utkast/kompost av trädgårdursprung. En smakkontroll kan ofta visa om det rör sig om en ätlig och god sort. Vissa goda sorter finns sedan länge spridda lokalt.

Rundplommonen är nästan alltid ympade och om de bildar buskage är det ofta ympunderlaget som skjutit rotskott. För att få introduktionshistorien får man konsultera pomologierna. I *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter* finns också en sorts bestämningsnyckel till plommonen och deras introduktionshistoria.

Goda röda krikon från de blommande träden ovan. Den här sorten är spridd i och kring Uppsala på många ställen. 25 augusti 2009.

Överst: Blommande krikonlund med många stammar bildar ett tätt snår i författarens trädgård. Uppsala. 5 maj 2007.

Även mirabeller kan man hitta kvarstående i gamla trädgårdar, de kan sprida sig till täta buskage och frukterna kan ha varierande färger från gula till röda.

Oxel (*Sorbus intermedia*) är en populär art som mest planterats som gårds- och alléträd. Då de små äppelfrukterna ger en fin marmelad och virket är värdefullt har fina sorter valts ut med frukter i olika storlekar och i olika färger från gult till orange-rött. I Uppsala motiverade stadsträdgårdsmästaren på 1920–1940-talet planteringen av många oxlar i de nya stadsdelarna med att de visat sig mer vindtåliga än andra träd. Andra oxelarter (*Sorbus* sp.), kan hittas i naturen även ganska långt från odlade moderträd. Frukterna sprids av fåglar och andra djur. Eftersom nästan alla *Sorbus*-arter är så kallade apomikter blir avkomman exakt som moderträdet eftersom kors-pollineringen satts ur spel. Ett undantag är rönnsom har sexuell förökning.

Äpple (*Malus domestica*) och vildapel (*Malus sylvestris*) är inte ovanliga i den södra delen av Sverige. Ett problem är att det är svårt att skilja arterna åt. Vildapel räknas som en vild svensk art men eftersom arten länge använts som ympunderlag kan åtminstone stora

I en gammal trädgård från början av 1900-talet i Strömsborg i Uppland har den äkta päronsorten dött och stubben ruttnat. Området drabbades svårt under andra världskrigets kalla vintrar. Av arkivet framgår att en omfattande kommersiell ploomodling frös ihjäl liksom piprankan som dekorerade trädgården. På bilden ovan ser man att ympunderlaget har skjutit ett skott och blivit ett stort vildpäronträd med oätliga frukter (till päron används nästan alltid frösådda ympunderlag). På bilden till höger kan man se de vassa tornar som trädet producerar.

gamla träd vara kvarstående från odling. En kontroll vid stambasen kan visa om moderträdet dött, den syns då som en stubbe. Samma sak gäller för päron.

Om trädet är ett äppelträd inställer sig genast frågan om det är en fröstam eller en sort. Ofta kan smaken avgöra, de flesta fröstammar har oätlig frukt medan en utvald sort smakar bra och har symmetriska, vackra äpplen. Men även de oätliga kan ha varit odlade eftersom det nästan alltid fanns ett grisäppelträd på varje gård där det förr funnits grisar. Grisäpplen användes som foder och behövde inte smaka gott. Grisen åt dem ändå. Det viktiga var att det var ett bördigt träd som gav frukt varje år.

Även fröstammar kan ibland säga något om vilket sortiment som odlats tidigare. Ofta kan den ena föräldrasorten kännas igen. Astrakaner mognar tidigt och har speciell arom, form och färg som kan

skvallra om vilken åtminstone den ena föräldrasorten är. Äpple är en självsteril art och därför vet man att alla fröstammar är en omkombination av de båda föräldrasorterna.

De goda äpplena av kända sorter kan vara ympade på flera sätt. Ofta sitter ympen en bit upp på stammen på äldre träd och är då lätt att urskilja som en vall runt stammen. Det finns också träd med ympar

uppe i trädkronan, så kallade ”koympar”. Namnet syftar på att frukten produceras så högt upp i trädet att korna inte når dem.

Äldre träd kan också vara omympade med en modernare sort. De vanliga äppelsorternas introduktion klarnar nu alltmera genom de studier som pomologer har gjort i arkiven, se bilagan sid 27. Ett vanligt sätt är att se när sorterna dyker upp i plantskolekatalogerna.

’Druväpple’ är namnet på en äppelsort som odlats i mer än tvåhundra år på Fullerö herrgård i Västmanland. Sorten känns igen på den mycket djupa foderhålan och på ett saftigt krispigt fruktkött med druvsmak. Moderträdet finns inte kvar men sorten odlas fortfarande på Fullerö gård. Foto t.v.: Hilding Karlsson.

Nyare sorter har ofta mycket tydligare introduktionshistoria som också kan hittas i SKUD och i de pomologier som citeras där. Exempelvis är äppelsorten ’Mantet’ uppdragen från en frösädd i början av 1900-talet i Kanada och släpptes där 1929. Till Sverige kom sorten som kan odlas i zon 1-6 (för förklaring av zonkartan se Riksförbundet svensk trädgårds hemsida) till Balsgård för provodling under 1950-talet och började säljas i svensk handel 1976. Det är ändå ganska svårt att datera odlingar utifrån sorternas introduktionshistoria eftersom gamla sorter ofta flyttades in i nyare planteringar om de bedömdes som värdefulla.

POM, Programmet för odlad mångfald, vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp har under de senaste åren samlat in sorter som odlats före 1940- och 1950-talen från hela landet. Genom programmet förmedlar mycket kunskap om äldre odlade sorter, inte minst genom att sorter nu saluförs under beteckningen Grönt kulturarv®.

För sortbestämning tas kontakt med en pomolog som lättast hittas på Sveriges pomologiska sällsks hemsida, www.svepom.se. Föreningen har genom sitt samarbete med POM en definierad, avancerad strategi för att inventera hela landet efter fruktsorter och för hur de funna sorterna skall bevaras. Under skördesäsongen anordnas äppelbestämning i 14 lokala klonarkiv spridda över hela landet. Även på många andra platser ordnas sortbestämningar, vilket ger en möjlighet att hitta värdefulla frukter som bör provodlas av POM. På det sättet inventeras landet efter nya värdefulla genetiska material med unika egenskaper samtidigt som privatpersoner får sortnamn på sina fruktträd.

Päron. I kusttrakter i Sverige är vildpäron inte helt ovanliga. Träden är torniga med små, oätliga frukter och mycket små, nästan runda blad på mycket långa skaft. Päron/vildpäron ses ibland som ett artpar jämförbart med äpple/vildäppel. Vildpäron går då under namnet *Pyrus pyrastrer*. I andra fall räknas alla svenska pärontyper till arten *P. communis* som inte sällan hittas kvarstående efter odling. Av päron kan man hitta både små- och storfruktiga goda sorter som oftast är ympade på småfruktiga vildpäron.

En av de äldsta kända päronsorterna är 'Blodpäron', en mycket speciell sort med vinrött fruktkött och smak som liknar 'Augustipäron'. 'Blodpäron' är ett extremt tidigt sommarpäron som ofta hinner mogna i början av augusti och blir övermoget innan man hunnit skörda. Träden blir mycket stora med något vriden stam. Sorten kan vara så gammal som från 1500-talet.

Grundstammarna som används är frösädder som kallas "Kirchensaler Mostbirne" och ger relativt kraftigväxande trädplantor med liten variation. Inom Sveriges Pomologiska Sällskap finns numera en grupp som särskilt arbetar med päronsorterna.

Buskar

Rosor. Ett av de vanligare fynden vid gamla torp och husgrunder är ett buskage av rosor. I de flesta fall visar det sig vara den älskade fyllda kanelrosen (*Rosa majalis* Foecundissima-Gruppen). Det här är mutationer av vanlig kanelros med många kronblad, som uppkommit många gånger och varit möjliga att odla på mycket extrema lokaler. Kanelrosen hör till de mest seglivade kvarstående arterna. En säkert hundraårig buske finns vid ett övergivet trädgårdsland vid Tärnuddens fyrplats på Gotska Sandön, antagligen planterad mellan 1887 och 1913. En annan ganska vanlig sort är nordisk ros (*Rosa*

Ovan: På den mycket gamla finngården Fredagsberget fanns en sedan länge övergiven trädgård med många äppelträd och ett par krusbärsbuskar med gröna små bär. Tydligt har någon här varit intresserad av att odla prydnadsväxter eftersom här finns blek fingerborgsblomma, balsampoppel och en fyllblommig pion. Gården har nu restaurerats försiktigt och trädgården slås med lie eller slätterbalk. Det kan vara svårt att avgöra hur länge olika växter funnits på platsen och därmed vilken historia de kvarstående berättar om människorna som odlat dem. Man kan sätta ett bakre datum om man tar reda på hur länge växten/sorten funnits i odling. Man kanske också kan få reda på om det var under en speciell period som specifika växter spreds i stor omfattning. På platser som denna kan man inte utesluta att växterna kommit ganska sent med någon odlingsintresserad sommarstugeägare. Att balsampoppeln funnits på platsen länge vet vi säkert eftersom den spridit sig rikligt med rotskott. 12 juli 2007.

Till vänster: Blek fingerborgsblomma i Fredagsbergets trädgård. Den växer intill ett flyttblock och troligen har man avsiktligt planterat den där för att stenen lagrar värme och ger växten en gynnsam miljö.

Alba-Gruppen 'Minette'). Sorten är fransk och publicerades i början av 1800-talet. Den kan hittas vid torp och gårdar även långt norrut i Sverige. Jag har sett den vid fäbodrar och på mycket ogynnsamma odlingsställen. I mörk granskog vid Ryggen inte långt från Falun hittade jag denna rosbuske och när jag letade vidare upptäcktes rester av äldre bebyggelse. Mycket oklarhet har funnits angående

denna sort som också kallats för ”svearnas ros” och i trädgårdslitteraturen oftast hittas under namnet *Rosa x suionum*.

Rosor har genom tiderna alltid varit de viktigaste prydnadsbuskarna och därför är det också rosor som vi har allra flest sorter utav. Eftersom idealet varierat under århundradena och nya arter hittats i olika delar av världen och korsats in, är materialet mycket över-skådligt. Historien om hur rosorna har introducerats i olika delar av vårt land skapar stora möjligheter till att kunna förstå vår egen historia – de är alltså ett mycket viktigt material att försöka studera om man stöter på det i sitt undersökningsområde. Att bestämma odlade rosor till sort kräver stor expert-kunskap. Man kan vända sig till Svenska Rosensäll-skapet för att få hjälp. POM har genom att erbjuda bestämning av rossorter på platser spridda över hela landet samtidigt kunnat samla in ett mycket omfat-tande material. De har också dokumenterat historier om dessa rosor. Rosorna provodlas nu och kommer att göras tillgängliga för handeln allteftersom, bland annat genom projektet Grönt Kulturarv®. Då kom-mer också de folkliga berättelserna att spridas.

Ett flertal vilda svenska rosor har också tagits hem till odlingar vid boställen för att få nypon och för ögats lyst. De som hämtats från naturen är oftast enkla med bara fem kronblad och kan bestämmas med hjälp av våra fältfloror. Det förekommer också en del hybrider som är mycket svåra att urskilja då de inte blir intermediära utan till stor del liknar moder-busken. En del rosor med fertila frön i nyponen kan också fågelspridas. Det ökar naturligtvis variationen.

Oxbär (*Cotoneaster* sp.). Av oxbär finns det några inhemska vildväxande arter men framför allt odlas en stor mängd arter som hämtats från andra delar av världen som prydnadsbuskar och häckväxter. Frukterna av oxbär är attraktiva och sprids av fåglar även över stora distanser. Både häckoxbär (*Cotoneaster lucidus*) och spärroxbär (*C. divaricatus*) har under 1990-talet spritts – förmodligen av fåg-lar – till Gotska Sandön som ligger flera mil från närmsta landmassa (38 km från Färö och 85 km från Landsort). Arter och hybrider av oxbär kan också bli kvarstående på planteringsplatsen under lång tid och hittas ofta vid järnvägsstationer och banvaktarstugor.

Krusbär (*Ribes uva-crispa*). Krusbär anses inte som en ursprunglig vild växt i Sverige. Den fanns i Carl von Linnés pappas trädgård med flera olika typer, vita släta och ludna samt röda ”stickelbär”. Idag är

arten spridd i naturen (ofta av fåglar) i många olika miljöer och med en stor variation. Mest hittar man en småfruktig gul typ. Mer sparsam är storfruktiga gröna, gula eller röda krusbär – oftast rör det sig då om kvarstående exemplar, men viss vegetativ sprid-ning förekommer också genom utkast och efter vägar och järnvägar efter buskröjning.

Svarta, röda och vita vinbär (*Ribes nigrum*, *R. rubrum* och *R. Vita* Vinbär-Gruppen). Vinbären anses vara ursprungliga i Sverige. Svarta vinbär eller tistron kan kopplas som vildväxande till östra Mellansverige. De här arterna har odlats länge och spritt sig vegetativt från odlingarna samt genom fågelspridning av bären. Det är mycket vanligt att man hittar kvarstående buskar eller sådana som frösätts. Redan i Eneroths *Svensk pomologi* (1901) finns en mängd sorter och det propagerades tidigt för odling av vinbär.

Övriga buskar. Andra arter som ofta hittas i naturen är hallon (*Rubus idaeus*), snöbär (*Symphoricarpos albus* ssp. *laevigatus*), spirea (*Spirea* sp.), syren (*Syringa vul-garis*), fläder (*Sambucus nigra*) och murgröna (*Hedera helix*). Hallon förekommer i en småfruktig vild typ på hyggen och andra kväverika ställen. De odlade sorterna kallas trädgårdshallon (*Rubus* Hallon-Gruppen) och har ett femtiotal sorter varav några har gula frukter. Mitt intryck är att det förr funnits ett stort intresse för gula hallon och vita vinbär, båda fanns i trädgården hos Olof Rudbecks d.ä.

Rudbeck hade också violetta syrener i odling. Arten är extremt lättförökad och hör till de växter som klarar att stå kvar i de mest omöjliga miljöer. Eftersom de fyllda och storblossiga sorterna är sämre härdiga har de ofta ympats på vildformen. Det händer att den äkta syrenen dör och att den vanliga ”bondesyrenen” blir kvar. Ett exempel finns i den parkartade utvidgningen av korsningen mellan Villavägen och Södra Rudbecksgatan i Uppsala där ympunderlagen spritt sig till buskage. Syrenträden planterades omkring år 1900.

Spireor och snöbär kom in och sprids med Statens Järnvägar. Vid gamla anhalter och stationer finns ofta omfattande buskage med dessa arter. Ofta för-des växtmaterialet vidare och även banvaktarstugor kom att bli spridningscentraler för nytt växtmaterial i början av 1900-talet.

Fläder sprids mycket effektivt av fåglar och särskilt i södra Sverige är arten ofta kvarstående och kan på vissa ställen nästan bli invasiv.

FLERÅRIGA ÖRTER

Parksmultron (*Fragaria moschata*). Arten är ofta kvarstående vid slott och herrgårdar och ibland också på gamla torp- och gårdsplatser. Ibland finns bara det ena könet representerat och då får blomställningarna aldrig någon frukt. Eftersom arten är dioik måste både hanblommade individer och honblommade finnas närvarande för att frukt skall bildas. Ett tips till POM om jordgubbar på Färö visade sig vara parksmultron, en inte ovanlig sammanblandning. Parksmultron (som är mycket sällsynt på Gotland) växte som en matta vid husgrunden av ett 1700-talshus. Material från lokalen samlades in för provodling av POM.

Jordgubbar (*Fragaria x ananassa*). Man började odla parksmultron på 1700-talet (som då hette jordgubbar eller trädgårdssmultron), men de ersattes under slutet av 1800-talet av våra nuvarande jordgubbar som ger större skörd och har fin smak.

Under landskapsflorainventeringen för *Gotlands Landskapsflora* hittades 1989 bladrosetter av jordgubbar vid Tärnuddens på Gotska Sandön. Troligen hade ett grönsaks- och potatisland anlagts innanför randdynen av fyrpersonalen vid Tärnuddens fyr. Fyrplatsen var bebodd från 1883 till 1913, då hela fyren och bosättningen revs på grund av den rörliga sanden i området. Jordgubbar verkar alltså kunna stå kvar i hundra år, skuggigt och utan skötsel.

Narcisser och andra lökväxter. På våren i april–maj kan ett besök på lokalen som skall undersökas visa på en och annan kvarstående narciss (*Narcissus* sp.), massor av blåstjärnor (*Scilla* sp.), porslinshyacinter (*Puschkinia scilloides*) och andra tidigblommade växter. Om lokalen har vuxit igen med gräs eller högrörter kan det vara bara enstaka bladrosetter som hittas. Lösningen kan i sådana fall vara att gräva upp några små lökar och odla dem för att kunna fastställa vad som hittats. Ett alternativ om platsen är skyddad är att försiktigt rensa runt växten som skall bestämmas och sedan återkomma efter ett år. I många fall räcker det med att på detta sätt upphäva rotkonkurrensen för att knöl- och lökväxterna skall börja blomma.

En mängd sorter har samlats in och provodlats av Programmet för odlad mångfald, POM. Resultaten finns publicerade i flera skrifter som presenteras på deras hemsida, www.pom.info. Det visade sig att några sorter hade mycket stor spridning i landet vilket var förväntat då dessa växter är mycket lätta att föröka.

På Gotland hittar man ofta en speciell storvuxen tulpan, gul med röda kanter på kalkbladen och med blågröna blad. Den kan växa kvarstående även i helt övergivna trädgårdar. Färgen i blomman förändras så att de blir rödare och rödare. Den här sorten har skickats in till POM och dess historia anses gå tillbaks till de ganska omfattande tulpanodlingar som fanns vid Visby och Västerhejde fram till 1950-talet.

I gynnsam miljö i författarens trädgård i Uppsala antar rabarber-sorten 'Fäbod' jätteformat. Med mycket smala bladskåft och tydligt utdragen bladspets skiljer den sig från alla andra sorter och är därför lättinventerad. Historien går tillbaka till 1700-talet då Anders Ersson Bång och hans son som båda var kända växtdoktorer eller så kallade kloka gubbar i södra Härjedalen fick direktkontakt med professorn Carl Peter Thunberg i Uppsala. De fick rabarberfrön från universitetets trädgård och odlade och rapporterade per brev om resultatet till Thunberg. Nu har resultatet, en speciell rabarbersort, kommit tillbaka i Uppsala universitetets botaniska trädgårds ekonomiväxtland.

Några arter av prydnadsväxter kan direkt knytas till Carl von Linné och hans odlingar i Linnéträdgården och Linnés Hammarby. Hammarbytaklök (*Sempervivum globuliferum*) fick sitt svenska namn av Linnés Hammarby och är numera spridd på många ställen. Sibirisk nunneört (*Corydalis nobilis*) odlades för första gången i Sverige på Linnés Hammarby 1765. Med färsk frön är arten lättodlad och har den väl etablerat sig sköter myror om att sprida den lokalt. Arten har spritt sig runt Uppsala och det finns många exempel på förekomster även på andra håll, till exempel vid Zorngården Dalarna.

Rabarber (*Rheum rhabarbarum*). I västra Härjedalen upptäcktes för många år sedan en speciell typ av rabarber. Den växer på före detta fäbodvallar och beskrevs först från Fjällnäs Högfällspensionat. Namnet på sorten blev 'Fäbod'. Vid efterforskningar

har den hittats i Ljungdalen och även i Brekken på den norska sidan. Sorten har nyligen även spårats till gamla fäbodar i norra Dalarna (se faktabladet *Fäbodar och fäbodskogar* av Tomas Ljung). En riktad inventering efter sorten i Dalarna–Jämtland skulle antagligen kunna öka antalet lokaler betydligt. När det gäller rabarber finns även en uppgift om odling av en okänd sort av rabarber vid samevistet Bartjan i Jämtland (Fjellström & Ljungdahl 2005). Där odlades för övrigt även gräslök (*Allium schoenoprasum*). Båda växterna är exempel på arter som är särskilt hårdiga och kan trivas även ovanför odlingsgränsen.

Vallmo. Sibirisk vallmo (*Papaver croceum*) sprider sig ofta från odlingar ut på grusiga vägkanter även långt norrut i landet. Den kan också dyka upp i massförekomster på andra ruderatmarker. Förekomster av sibirisk vallmo berättar om att någon i grannskapet odlar prydnadsväxter och att de har spritt sig.

Pestskråp (*Petasites hybridus*). Arten är en medeltida medicinalväxt som antas ha tagits in i Sverige av munkar på 1300-talet och troddes kunna bota pest. Växten är vacker vid blomningen men svår att utrota och har på vissa ställen blivit ett problem genom sin effektiva spridning.

ÖVRIGA VÄXTER

Andra exempel på arter som ofta hittas kvarstående (Andréasson et al. 2013) är humle (*Humulus lupulus*), mästerrot (*Peucedanum ostruthium*), spansk körvel (*Myrrhis odorata*), lupin (*Lupinus* sp.), pepparrot (*A Armoracia rusticana*), stormhatt (*Aconitum* sp.) och pioner (*Paeonia* sp.). Spansk körvel frösår sig också och kan bli mycket riklig i lundartade parkmiljöer.

Jättebalsamin (*Impatiens glandulifera*) är en populär trädgårdsväxt som lätt smiter ut från odlingar. Den hör till de invasiva arterna då den tränger undan annan vegetation.

Ibland kan den så kallade fröbanken aktiveras och avslöja växter som inte syntts till på många år. 2010 hittades stor sommarvicker (*Vicia sativa* ssp. *segetalis*) i ruinen som kallas Veterinärens hus på Gotska Sandön. Trots att många besökt lokalen tidigare har arten inte hittats där förut. Det kan antas att frön av flera olika ärtväxter spreds på ön för att förbättra höproduktionen och betet för husdjuren.

Ovan: Pestskråp har en historia som går tillbaks till pestens tid under medeltiden. Den ansågs ge en räddande medicin mot många sjukdomar. Jordstammarna ha visat sig innehålla ett kramplösande ämne. Arten har spritt sig från odlingar och kväver de flesta andra arter. En studie visar att den är tvåbyggare och kan ha fyra olika könsfördelningar i blomställningarna. Vanligast är de rent hanliga men på några få platser har honliga kloner hittats. Minsta jordstam som rensas kan snabbt etablera sig vilket gör att arten kan dyka upp på oväntade ställen och är svår att använda som biologiskt kulturarv för en viss plats.

Till vänster: Stor sommarvicker är en ettårig växt vars frön kan ha kommit upp till ytan och grott i ruinen som kallas Veterinärens stuga när markskiktet av någon anledning rörts om. Arten har använts som foderväxt sedan 1800-talet och ofta samodlats med havre. Både söder och öster om Gamla gården på Gotska sandön finns dokumenterat att man försökt med åkerodlingar. Jämför med bilderna på sidan 20. 2 juli 2010.

BETYDELSE FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

De odlade växterna utgör ett viktigt tillskott till den biologiska mångfalden. Vår flora har genom tiderna berikats med många arter från andra områden, både vilda och odlade. De odlade växterna har genom människans selektion valts ut för att de har speciellt värdefulla egenskaper. Förutom att tillföra fler arter har därför odlingen bidragit till ökad genetisk variation genom de sorter man selekterat fram. Som exempel kan nämnas äpple (*Malus domestica*), som ursprungligen kommer från Kazakstan. Idag finns det ungefär tusen olika äppelsorter i Sverige, en del av dem är införda men andra är förädlade i Sverige och en del av dessa har sedan exporterats till andra länder.

Genom de olika landskapsflororna får man en bild av förhållandet mellan äldre och nyare växtarter. Enligt *Smålands flora* från 2007 är 1 109 av arterna i landskapet gamla (det vill säga de fanns före år 1700) medan mer än hälften, 1 519 arter, har kommit in under de senaste tre hundra åren. 1 494 arter är bofasta i landskapet medan 1 134 är tillfälliga (totalt 2 628).

Många av de införda växterna har blivit bofasta och kan föröka sig med frön, men andra håller sig kvar trots att de inte sätter grobara frön. Ett exempel är klasespirea (*Spiraea x billardii*), en växt som kom till Sverige slutet av 1800-talet och spreds från Statens Järnvägars plantskolor i början av 1900-talet. Den har sedan spritt sig effektivt vidare ut i naturen, mestadels nära bebyggelse. Det är en helt steril buske som uppkommit genom hybridisering (*Spiraea douglasii* × *S. salicifolia*). Ändå sprider den sig effektivt med vegetativa rotskott, faktiskt så effektivt att den numera räknas till de invasiva växtarterna.

De invasiva arterna blir ett problem i de fall då de konkurrerar ut andra arter. Två andra exempel på prydnadsväxter som blivit invasiva är vresros (*Rosa rugosa* med några hybrider) som är en mycket populär prydnadsbuske och häckväxt samt blomsterlupin (*Lupinus polyphyllus*). Båda sprider sig utmed vägar och stränder och bildar så täta bestånd att de helt tar över vegetationen. Sandstränder längs alla våra kuster invaderas på andra arters bekostnad av vresros.

Många odlade invandrade arter har dock en positiv påverkan på biologisk mångfald genom att vara viktiga pollen- och nektarkällor och vissa kan vara alternativa värdväxter för växtätare som fjärilslarver.

Gränsdragningarna när det gäller vad som bidrar till att öka den biologiska mångfalden eller inte kan vara svår. Den rödlistade fjärilen olvonglasvinge (*Synanthedon andrenaeformis*) hittades för första

gången i vårt land 1999. I Mellaneuropa är parkolvon (*Viburnum lantana*) dess viktigaste värdväxt, och man trodde till en början att fjärilen var en kulturspridd art som passivt kommit till Sverige med den odlade busken. Vid närmare studier har man funnit att artens larver i vårt land lever mestadels på den inhemska arten skogsolvon (*Viburnum opulus*). Numera räknas därför olvonglasvinge som en inhemsk, sedan länge etablerad art som bara varit förbisedd. Antagligen gynnas larver på parkolvon i Sverige då prydnadsbuskar i tätbebyggda områden antas besökas mer sällan av hackspettar och andra av fjärilens predatorer.

KUNSKAPSLÄGE OCH UTBREDNING

Intresset för de kvarstående odlade växterna, tillfälligt spridda odlingsrester och så kallad soptippsbotanik är stort och mycket har skrivits i *Svensk Botanisk Tidskrift* liksom i alla de lokala botaniska föreningarnas tidskrifter om fynd och utbredning av dessa växter. Något om deras historia och utbredning finns dokumenterat i *Den virtuella floran* och våra vanliga floror. För de landskap som ännu inte har någon nyare landskapsflora finns ändå ofta publicerade inventeringar hos länsstyrelser och Naturvårdverket. Det lönar sig också att ta kontakt med lokalföreningen som arbetar i dessa landskap. Dalarna, Jämtland och Västerbotten och ytterligare några landskap saknar sentida landskapsfloror. Genom att ta reda på när och hur sorter av växter introducerades i Sverige i frökataloger, trädgårdslitteratur och Kulturväxtdatabasen kan man få en bild av hur en växt hänger ihop med platsen man undersöker. (Se listan över svenska äppelsorter längst bak i detta faktablad.)

Medlemmar av Pomologiska sällskapet letar aktivt upp gamla fruktodlingar och erbjuder markägarna att få sina träd sortbestämda. Ett stort antal mer eller mindre igenvuxna och övergivna slotts- och herrgårdsparker har undersökts och för dessa finns ofta ursprungliga kartor och sortförteckningar i arkiven. Resultaten publiceras i deras tidskrift, *Pomologen*. För frukt och bär finns också ett flertal fina pomologier som ger introduktionshistoria och hjälper till att identifiera sorter.

POM, Programmet för odlad mångfald, har under de senaste åren samlat in sorter som odlats före 1940- och 1950-talen från hela landet. Genom programmet förmedlas mycket kunskap om äldre odlade sorter, inte minst genom att några sorter nu saluförs under beteckningen Grönt kulturarv®.

Ovan: Vresros räknas till de invasiva arterna. Dess ursprung finns i nordöstra Asien och plantor har sålts och säljs i plantskolor i Sverige sedan slutet av 1800-talet. Det förekommer några få sorter och hybrider. I naturen sprids arten vegetativt men också med fröna som har god flytförmåga och kan föras långt utmed stränder. Även fåglar som grönfinkar sprider fröna. Det första fyndet av förvildad vresros är från Lidingö 1927. Sedan dess har arten expanderat på havsstränder och vägkanter. Genom att den sprider sig så effektivt blir den svår att använda som biologiskt kulturarv. Bilden är från Havängs naturskyddsområde där helt ogenomträngliga buskage bildats som binder sand och motverkar erosion på stränderna men också konkurrerar ut i stort sett alla andra arter.
30 september 2013.

Till vänster: Olvonglasvinge (*Synanthedon andrenaeformis*) påträffas i Mellaneuropa främst på parkolvon. I Sverige har man dock funnit den vara knuten till skogsolvon som är vilt förekommande i Sverige (men också odlas). En följd av de nya rönen är att förekomst av olvonglasvinge inte är någon tydlig indikation på odling av olvon. Därför är den heller inte ett biologiskt kulturarv. Foto: Ernst Priesner.

Ovan: Den här husruinen kallas Veterinärens stuga och har antagligen varit ett boningshus vid Gamla gården på Gotska Sandön. Under en noggrann genomsökning av området hittades en ny underart för ön; den gamla foderväxten stor sommarvicker, även kallad fodervicker (se sidan 17). Gräset i förgrunden och längst in i huset är hundäxing, en art som om den uppträder i större mängd kan skvallra om en förhöjning av kvävetillgången, som exempelvis kan uppkomma på en boningsplats. I området har det funnits många hus men idag är endast tre kvar. Andra arter vid Gamla gården är knylhavre, åkervinda, darrgräs, gullusern, humlusern, oxtunga och rockentrav. Dessa visar att området tidigare varit uppodlat och att både gårds- och åkerväxter finns kvar på platsen. Knylhavre och humlusern är vallväxter som började odlas under 1800-talet som sedan spridit sig ut i landskapet. Knylhavre har också sätts längs järnvägar (dock inte på Sandön). Gullusern kan vara ursprunglig för ön eller kan ha följt med hö. Åkervinda är ett åkergräs som följt med odlingen. 2 juli 2010.

Till höger: Bebyggelseläge på Gotska Sandön, först kallat Nybygget, därefter Gamla gården. I bakgrunden mot skogskanten ligger Veterinärens stuga. På platsen pågår vårfagning i Gotska Sandöns hembygdsförenings regi. 23 maj 2013.

VAR KAN MAN FÖRVÄNTA SIG ATT HITTA KVARSTÅENDE VÄXTER?

Det är ofta vid gårdsmiljöer, husgrunder och gamla fiskebodas, lador och andra uthus som man finner kvarstående växter. Finns det spår som talar för att det kan ha funnits en ängsodling eller rester från en trädgård är chansen stor att hitta kvarstående växter. I många fall har människorna sökt sig till varma lägen vid skogsbyn, sjökanter, älvstränder och i skydd av bergsformationer. Gemensamt är att man ofta finner mer kväverika miljöer i dessa lägen, kanske rester av en dyngstad eller en skräphög. Odlingarna ligger ofta i anslutning till bebyggelse-lägen och dessa kan i sin tur höra samman med hur man organiserat övrig markanvändning. Åkrarnas placering var viktig och bebyggelsen ligger oftast i anslutning till åkermarken.

Vårdträd, fruktträd, rabarber och en del prydnadsväxter som till exempel pioner kan stå kvar där de planterades. Andra arter kan ha spritt sig ut i naturen.

Runt slott, herrgårdar och även större industrier anlades ambitiösa parker, ofta med planteringar över stora områden. Under olika tidsperioder har skötseln förändrats och planteringar vuxit igen (se faktabladet *Parkanläggningar som biologiskt kulturarv*). Inne i buskage och på gamla gräsytor kan man hitta många lökväxter och riktigt tåliga perenner. Ett exempel på detta finns i Stenige slottspark. Den övergår i ett naturreservat som ligger på marker som också kan antas ingått i slottsparken dit tidlösa (*Colchicum autumnale*) fröspritt sig sedan 1700-talet och nu växer i tiotusental. Betande djur har säkert också hjälpt till med tramp och gödning. Djuren trampar upp stigar och det skapas vegetationsfria småytor som gynnar vissa växtarters etablering.

Träd och buskar kan överleva länge trots brist på skötsel. Växter kan också överleva i osynlig form. När någon sätter spaden eller grävskopan i marken igen på en gammal kulturplats dyker det ofta upp växter från tidigare odlingar genom att fröbanken väcks till liv. Vid utgrävningar av historiska platser kan frön gro av växter som varit försvunna under lång tid. Gotlandstrav (*Arabis planisiliqua*), som eventuellt är ett gammalt linogräs, är en art som ansågs utrotad i Sverige under mer än 50 år. Den återupptäcktes på Gotland när ett gammalt dike rensades upp 1989.

Växter kan också hamna i väglänter genom sådd av gräsfröblandningar. Ett antal exotiska ärtväxter har till exempel hittats av Örjan Nilsson på väglän-

På strandängar nära Stenige slott finns naturreservatet Västerängsudd med en sedan gammalt känd lokal för tidlösa. Växten har spritt sig från slottsträdgården ut på de betade strandängarna vid Mälaren och nämns därifrån i en publikation redan 1843. Här har nog både fröspridning och vegetativ spridning av lökar förekommit. En stor färgvariation har noterats från violett över blekviolett till rent vitt. 16 september 2006.

terna vid Kungsängsleden, Uppsala där Trafikverket sått in gräsfrö (antagligen från Bulgarien). Dessa växter finns kvar och några har spritt sig i närområdet utmed cykelvägarna, troligen genom snöröjningen. Senare har flera landskapsflorainventerare skrivit om så kallad fröpåsebotanik, det vill säga arter som genom Trafikverkets val av fröblandning såtts in och spritt sig på vägkanter. I Härjedalen hittades svärdståg (*Juncus ensifolius*) och Västernorrlands län hittades kanadaråg (*Leymus innovatus*) och flera andra amerikanska införda arter på vägkanter eller nere i vägdiken.

Vill man hitta riktigt gamla kvarstående växter får man söka bland vedartade växter och humle. I pomologierna har flera mycket gamla moderträd spårats till exempel 'Snilsäpple' i Dalarna och 'Åkerö'

Överst: Bilden från Dalarnas Hembygdsförenings årskrift från 1917 visar vad som hänt med moderträdet till sorten 'Gubbäpple' vid Källslätten 5 km NV om Falun i Dalarna. Man ser att huvudstammen som är mycket grov har dött och gått av och står som en tom skorsten. Lyckligtvis har en lågt sittande gren överlevt liggande på marken. Det kan antas att äppelträdet planterades omkring 1640 då trädgården anlades. Vid Källslätten växer också kvarstående surkörsbär, krikon, bärbuskar och humle. Alla dessa arter förökar sig genom rotskott och kan antas ha sitt ursprung under den äldsta tiden då barockträdgårdens terrasser byggdes.

Nederst: Moderträdet till 'Gubbäpple' vid Källslätten lever i högönskelig välmåga och ger stora härliga äpplen i Källslättens terrasserade barockträdgård. Det består av tre liggande grenar varav den längsta är 5–6 meter. Från dessa reser sig nya upprättastammar. September 2002.

i Södermanland. I exemplet 'Gubbäpple' finns det dokumenterat att moderträdet bröts av mitt på stammen. En bild från 1915 (se här bredvid) visar den avbrutna jättestammen och att en grov gren alldeles intill marken fortfarande är vid liv. "Trädet" består idag av tre liggande grenar med upprättastammar som blommor och ger frukt.

HOT OCH BEVARANDE

När det gäller det odlade kulturarvet finns hotet i två helt olika dimensioner. Dels gäller det spåren i landskapet det vill säga att tidigare odlingar förändras genom att de överges och växer igen. Det biologiska kulturarvet utgörs även av sorterna och särskilt av lokalsorterna oberoende av plats. Här är hotet på ett annat plan, genom att man slutar odla gamla sorter då nya moderna sorter ersätter dem i handeln.

Ett viktigt arbete för att bevara våra äldre odlade sorter görs i Programmet för odlad mångfald, POM. Det är ett projekt där växtmaterial från insamlingsupprop tas emot och provodlas. Det som är verkligt värdefullt väljs ut och bevaras i en genbank. En del kan samlas i NordGen som frö, andra växtmaterial måste förökas vegetativt och samlas i klonarkiv. Idag finns 14 klonarkiv spridda över landet för 300 fruktsorter. Man avser att skapa likande klonarkiv för de andra växtslagen till exempel perenner, rosor, rabarber etcetera. Ett stort centralt klonarkiv för alla mandatsorter anläggs vid Alnarp.

Sorter som kommit in till POM kan även spridas ut i handeln. Det är genom att odla som vi också bäst kan bevara äldre sorter för framtiden! POM har därför skapat varumärket *Grönt kulturarv*. Grönt kulturarv är ett projekt för att sprida ut värdefullt växtmaterial i handeln. Med växterna följer en unika historien om sorten.

POM har ställt upp följande kriterier för att bedöma växter som Grönt kulturarv®:

- arter och sorter odlade i Sverige före 1940 eller 1950 – beroende på växtslag – med väl dokumenterad historia,
- i Sverige framtagna sorter, eller spontant uppkommet material, som bedöms vara bevarandevärd, oavsett ålder.

Växsorterna som saluförs under Grönt kulturarv® finns också i den nationella genbanken.

METODIK OCH VERKTYG

Historiskt källmaterial

Den som söker historisk dokumentation för ett område vänder sig i första hand till det fantastiskt omfattande äldre kartmaterial som finns på Lantmäteriet (se nästa sida). På sådana kartor kan det till exempel framgå att det funnits en kålgård eller en humlegård vid bondgården. Även den äldre ekonomiska kartan kan ge viktiga upplysningar. Många större gårdar har också egna arkiv, ofta med kartor över fruktplanteringar.

Ett annat sätt att få kännedom om lokalförhållanden är att söka kontakt med den lokala hembygdsföreningen. I många fall har den ett arkiv av uppteckningar och fotografier som kan ge värdefull kunskap om äldre tiders nyttjande.

Traditionell kunskap

Intervjuer med äldre personer från trakten är också ett viktigt sätt att få kunskap om äldre tiders markanvändning och odling av växter. Hembygdsföreningar kan ofta förmedla kontakt med personer som har direkt kunskap om de äldre kulturväxterna och hur dessa speciella sorter har skötts.

Landskapsfloror och annan litteratur

Landskapsfloror har getts under mer än 100 år och i många landskap har nya floror nyligen publicerats. De är ett bra sätt att skaffa sig kunskap om vilka kvarstående och människospridda arterna som finns i ett område (Landskapsfloror: Svenska Botaniska Föreningen). Där kan också framgå en del om växternas invandringshistoria.

POMs inventering av träd och buskar har gett upphov till en viktig publikation för den som söker efter när olika prydnadsträd och -buskar introducerades i Sverige. Det är Anna Andréassons och Katarina Wedelbäck Bladhs omfattande sammanställning från 2011: *Prydnadsträd och prydnadbuskar hos två svenska plantskolor 1836–1946*.

SKUD

Genom sökningar i SKUD, Svensk Kulturväxtdatabas, kan man i många fall få fram årtal för när en art eller sort introducerats i Sverige. Där finns omkring 9 000 litteraturreferenser som utgör en fantastisk

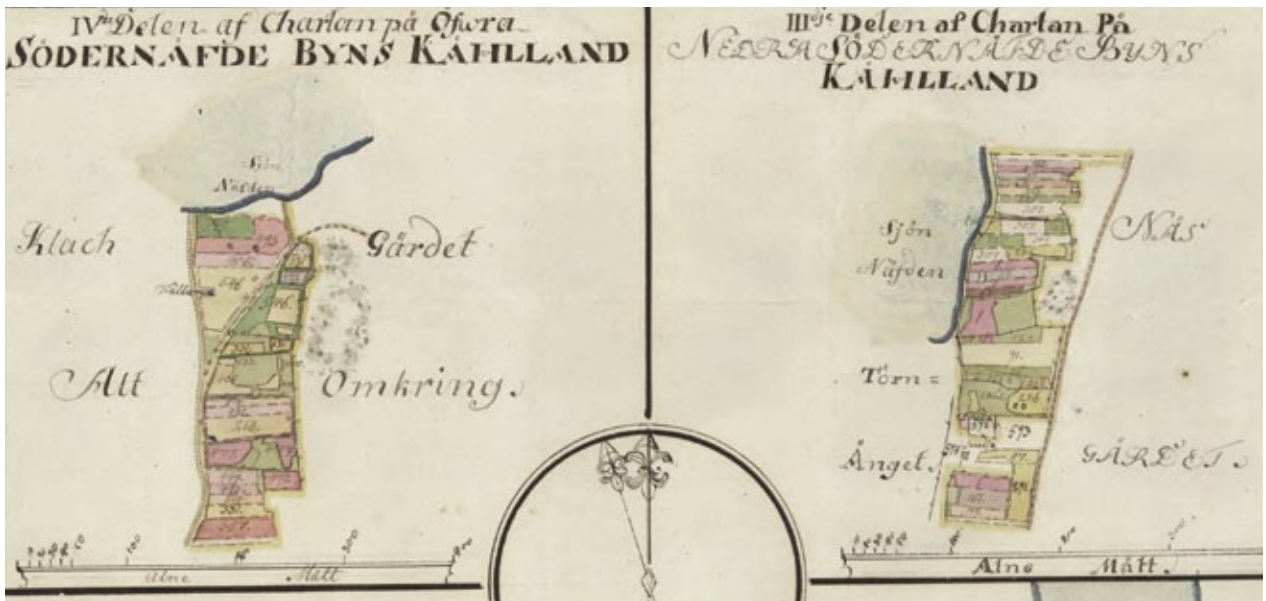
faktabas för att få fram uppgifter om arter och sorter. Som namnstandard följer numera de flesta inom trädgårdsvärlden *Våra kulturväxters namn, ursprung och användning* av Björn Aldén och Svengunnar Ryman, som bygger på data ur SKUD.

Biologiska inventeringar

Landskapet är fullt av historiska minnen och det har skett mycket stora förändringar av markutnyttjandet genom tiderna vilket resulterar i att det finns spår efter tidigare verksamhet nästan överallt. Under inventeringarna för landskapsflororna har mängder med kvarstående växter hittats. Som ett exempel kan nämnas ett femtontal exotiska träd som hittats i skogsbacken intill en nedlagd plantskola vid Snausarve på Gotland. De står kvar trots att plantskolan lades ner under 1960-talet. Där växer flikek (*Quercus robur* 'Pectinata'), pelarek (*Q. robur* f. *fastigiata*), hängbok (*Fagus sylvatica* 'Pendula'), pelarbok (*F. sylvatica* 'Dawyck'), pelarbjörk (*Betula pendula* 'Fastigiata'), rödek (*Quercus rubra*) och äkta valnöt (*Juglans regia*) för att nämna några. En hundra meter lång tujahäck (*Thuja occidentalis* 'Fastigiata') planterad som skydd för odlingarna finns kvar och är nu 6–7 meter hög.

Statens järnvägar var under perioden 1800–1960 den största aktören inom park- och trädgårdsvården. Från denna verksamhet har mycket växtmaterial spritts. Det rör sig om miljontals plantor som sattes vid de flera tusen stationshusen och banvaktarboställena. Några exempel är ett stort exemplar av avenbok (*Carpinus betulus*) vid Marielunds stationshus i Uppland eller hängask (*Fraxinus excelsior* 'Pendula') som sattes vid Enköpings och Knivsta station och vid många andra stationshus i södra och mellersta Sverige. Placeringen var ofta som ett vårdträd rakt framför huvudentrén. Både de på 1800-talet så populära broderiplanteringarna och vårdträden är numera borttagna, istället är det asfaltytor för bil-, buss- och taxiparkeringar som möter resenärerna.

Inför upprättande av skötselplaner i exempelvis naturreservat och kulturresevat genomförs olika typer av växtinventeringar. Under de här inventeringarna hittas även odlade och förvildade växter. Dessa bör sortbestämmas för att ge en skarp bild av platsens historia.

Överst: På denna storskifteskarta från 1790 ser vi mark tillhörande byarna Övraby i Södernävde (höger i översikt bilden) och Nedraby i Södernävde (till vänster) i Dalarna. Pilarna visar att de hade källand som inte låg direkt i anslutning till bebyggelsen. De låg istället vid en vik av sjön Nävden, antagligen för att det läget underlättade för vattning av grönsakerna. Kanske var även jorden bättre och mer lättbearbetad där.

Nederst: Detaljkartorna visar hur källanden var uppdelade mellan olika gårdar i byn. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv U15-48:2, Söder näfde, Grynäs socken, Kopparbergs län.

KÄLLOR OCH LÄSTIPS

ALLMÄNT

- Andreasson, A. 2007. *Trädgårdshistoria för inventerade*. POM-Programmet för odlad mångfald, CBMs skriftserie 19, Uppsala
- Andréasson, A., Guldager Christiansen, H., Hjorth Bjerregaard, T. & Ansebo, L. 2013. *Kulturellt värdepuller. Levande fornminnen och hur vi bevarar dem*. NordGen, Uppsala.
- Aldén, B. & Ryman, S. 2009. *Våra kulturväxternas namn, ursprung och användning*. Stockholm.
- Edqvist, M. & Karlsson, T. (red.) 2007. *Smålands flora*. SBF-förlaget, Uppsala.
- Krok, T., Almquist, S., Jonsell, L. & Jonsell, B. 2013. *Svensk flora: Fanerogamer och kärnkryptogamer*. Stockholm.
- Mossberg, B. & Stenberg, L. 2003. *Den nya nordiska floran*. Stockholm.
- Sköld, J. & Svensson, C. 2008. *Syrenen i ruinen. Kurser om ett kulturarv i grunden. Kulturmiljövård i Mälardalen*: Rapport 2008:35. Stiftelsen Kulturmiljövård i Mälardalen.
- Svensson, P. 1883. *Flora över Sveriges kulturväxter*. Stockholm.

POMOLOGIER

- Eneroth, O. & Smirnoff, A. 1901. *Handbok i svensk pomologi*. Ny upplaga, omarbetad och tillökad af Alexandra Smirnoff. Del 1-5.
- Fernqvist, I. (eds.) 1988. *Körbär – En pomologi över i Sverige prövade körbärssorter*. Balsgård. SLU.
- Näslund, G.K. 2010. *Svenska äpplen*. Sigtuna.
- Nilsson, A. 1989. *Våra päron-, plommon- och körbärssorter*. Stockholm.

PRYDNADSTRÄD OCH BUSKAR

- Andréasson, A. & Wedelsbäck Bladh, K. 2011. *Prydnadsträd och prydnadsbuskar hos två svenska plantskolor 1836-1946*. POM – Programmet för Odlad Mångfald, Träd- och buskuppropet. CBMs skriftserie nr 58.
- Gustavsson, L. -Å. 2008. *Rosor för nordiska trädgårdar 1, buskrosor*. Natur & Kultur. Stockholm.
- Gustavsson, L. -Å. 2008. *Rosor för nordiska trädgårdar 2, klätterrosor och rabattrosor*. Natur & Kultur. Stockholm.
- Gustavsson, L. -Å. 2008. *Rosor för nordiska trädgårdar, 3, Användning och skötsel*. Natur och kultur. Stockholm.

INVASIVA ARTER MED MERA

- Carlsson, N. & Persson, H. 2007. *Invasiva kärnväxtarter i Skåne*. Länsstyrelsen i Skåne län.
- Lagerberg Fogelberg, C. & Fogelberg, F. 2008. *Statens järnvägars trädgårdshistoria*. Bulletin för trädgårdshistorisk forskning. Vol. 21:32-36.
- Lagerberg Fogelberg, C. & Fogelberg, F. 2011. *One hundred years of gardening for public service: the horticultural heritage of the Swedish State Railways*. Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes. Vol. 31:4:343-354.
- Larsson, M. & Knöppel, A. 2009. *Biologisk mångfald på spåren. Zoologisk och botanisk inventering av järnvägsmiljöer med fokus på hotade arter, skötsel och framtidsperspektiv*. 153 s. Banverket, Expert och utveckling, Borlänge.
- Milberg, P. 1990. *Hur länge kan ett frö leva?* Svensk botanisk tidskrift 84: 323

HEMSIDOR

- European Network on Invasive Alien Species*
<http://www.nobanis.org/> 2013-02-07
(Lista med invasiva arter i Europa)
- Landskapsflora Svensk Botanisk Förening*
<http://linnaeus.nrm.se/flora/listor/landflo.html>
2013-01-16
- Grönt Kulturarv*
<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/programmet-for-odlad-mangfald-pom/gront-kulturarv/> 2013-02-07
- RST, Riksförbundet Svensk Trädgård*
http://www.tradgard.org/svensk_tradgard/zonkarta/zonkarta_stor.html 2013-05-30
- SKUD Svensk Kulturväxtdatabas*
<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/skud/vaxtnamn> 2013-01-16
- Svenska Rosensällskapetets hemsida*
<http://www.svenskros.se/> 2013-02-04
- Sveriges pomologiska sällskap*
<http://www.svepom.se> 2013-02-04
- Virtuella floran*
<http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html>
Landskapsflora <http://linnaeus.nrm.se/flora/listor/landflo.html> 2013-02-04

ORDLISTA

Apomikter Växter som förökar sig utan någon form av befruktning. Avkommorna blir genetiska kopior av föräldraindividerna.

Dioik En tvåbyggare, det vill säga en växtart vars hon- och hanblommor sitter på skilda individer.

Fröbank I jorden finns levande frön som ligger för djupt ner i jorden för att gro. De kan ha kvar grobarheten under mycket lång tid (Milberg 1990) men väckas till liv om de kommer upp i ljuset, vid omrörning av jord eller en skogsbrand.

Fröpåsebotanik Arter som kommit in i Sverige genom att t.ex. Trafikverket använt utländskt frömateriale när man vill få vägsränningar eller andra ytor att täckas av vegetation.

Fröstam Ett nytt träd som uppkommit genom att ett frö (en kärna) grott. Det får andra genetiska egenskaper än föräldrarna men kan likna dem. Om en fröstam har bra egenskaper kan de användas som en ny sort, ges ett eget namn och spridas genom ympning.

Hybrid Avkomman när två olika genetiskt skilda individer paras, oftast två olika arter.

Invasiv art En art som (aktivt eller passivt) införts av människan i en ny miljö, etablerat sig och börjar sprida sig kraftigt på ett sätt så att den hotar andra arter.

Klonarkiv Genbank för ympade fruktsorter och andra vegetativt förökade växter.

Naturalisering Växter eller djur som spridits av människan (medvetet eller omedvetet) till en ny miljö och där etablerat sig i naturen. Exempel är bland växterna druvfläder, häggmispel, jättegröe, kungsängslilja och vattenpest samt bland djuren fälthare, dovhjort, fasan och kanadagås.

Pomologi En bok om frukter av alla slag.

Ruderatmark Skräpmark, ofta i närheten av bebyggelse (till exempel avstjälningsplatser, gator, hamnar, bangårdar och ladugårdsbackar) som ofta hyser en flora av kvävegynnade växter.

Soptippsbotanik Studier av växter som finns på våra soptippar. Där kan nästa alla typer av växter upptäckas. Allt från krukväxter, tropiska frukter till ogräs från andra världsdelar.

Sort När man genom urvalsprocesser fått fram växter med speciellt önskade egenskaper strävar man efter att bibehålla dem, som en sort. Det gäller då att hindra nytt genetiskt material från att komma in (korsas in) i sorten eftersom egenskaperna då förändras. Vanligast är att man då förökar växter vegetativt, dvs inte med frön utan med mikroförökning, ympning, okulering, sticklingar eller avläggare.

Synantrop Växter som växer i människoskapade miljöer, alltså kulturpåverkad mark och som ofta spritts dit av människor.

Ympning När speciellt värdefulla fruktsorter förökas vegetativt genom att en knopp eller ett skott sätts på ett ympunderlag.

Ympunderlag Den grundstam som man ympar den värdefulla fruktsorten på. Vanligtvis används ett lättförökat växtmaterial som är hårdigt och alltså kan växa långt norrut, som är fritt från sjukdomar och virus och som i övrigt är lämpligt för att ympas eller okulera in ädla sorter i. (Okulering innebär att endast en knopp ympas in på en grundstam. Vid ympning tas ett vedartat skott med flera, ofta tre, knoppar på).

Svenska äppelsorter

Svenska äppelsorter ordnade dels landskapsvis med årtal för publicering och beskrivning, dels i bokstavsordning och dels i tidsföljd. En del sorter kan ha odlats i många år innan de beskrevs. Namnskick enligt SKUD.

Skåne

'Flädie' 1943
'Tegnéräpple' 1845
'Villands Glasäpple' 1910

Småland

'Greve Pers Bordsäpple' 1896
'Holländare' 1932
'Hornsberg' 1894
'Kalmar Glasäpple' 1880
'Linnés Äpple' 1986
'Nädig Frun' 2010
'Släthult' 1925
'Stensbergsäpple' 1877
'Urshults Kungsäpple' 1920

Halland

BRUNNSÄPPLE ('Fröllingeäpple')
1877
GRANAT ('Granatäpple') 1924

Bohuslän

'Vallda' 1986
'Veseäpple' 1986

Öland

'Ölands Kungsäpple' 1859

Gotland

'Färnos' (synonym 'Lammnos') 1877
'Melonkalvill' 1862
'Stenkyrke' 1877

Västergötland

'Domö Favorit' 1870
'Iglabo Stött' 1916
'Kavlås' 1877
'Kinnekulle Kantäpple' 1936
'Källandsö' 1919
'Madam Palm' 1915
'Uveredsäpple' 1845
'Västergötlands Kardinal' 1915

Östergötland

'Gyllenkroks Astrakan' 1951
'Himmelstalund' 1870
'Ringstad' 1877
'Rudaäpple' 1904

Närke

'Aspa' 1862
'Drakenberg' 1936
'Frösvidal' 1877
'Klockhammarsäpple' 1877
'Sickelsjö Vinäpple' 1850
'Stinas Äpple' 1950

Södermanland

'Arvidsäpple' 1850
'Fiholms Ribston' 1980
'Fiholmsäpple' 1981
'Fågelsta' 1933
'Hagbyberga' 1945
'Hedenlunda' 1904
HÖRNINGSHOLM
(='Höstrosenäpple') 1862
'Julita Gylling' 1994
KESÄTER ('Blauschwanz') 1877
'Mälsåker' 1877
'Norrstack' 1986
'Rossvik' 1877
'Sköldinge' 1902
'Sparreholm' 1874
STÄRINGE 1877
'Stäringe Karin' 1904
'Sävstaholm' 1800-1850
'Södermanlands Kalvill' 1877
'Södermanlandsäpple' 1877
'Tistads Vaxgylling' 1916
'Åkerö' 1877
'Ökna Lökäpple' (='Glansrenett')
1881
'Ökna Vita Vintergylling' 1890

Värmland

'Dottevikinga' 2010
'Mölnbacka Skogsäpple' 1864
'Risäter' 1903
'Stenbock' 1931
'Värmlands Paradisäpple' 1905

Västmanland

'Druväpple' 1986
'Fagerö' 1896
'Frösåker' 1877
'Fullerö' 1877
'Råby Rubin' 1986

Uppland

'Brita Horn' 1937
'Bergianäpple' 1998
'Grönsö' 1901
'Gylling från Ekebyhov' 1920
'Härnevi' 2009
'Krusenberg' 1932
'Munthes Rosenäpple' 1849
'Noors Glasäpple' 1859
'P. J. Bergius' 1912
'Särsö' 1916
'Tersmeden' 1901
'Trogsta' 1890

Dalarna

'Gubbäpple' 1986
'Tunaäpple' 2010

Gästrikland

'Malmbergs Gylling' 1903

Hälsingland

'Bergvik' 1896

Medelpad

'Sundsäpple' 1960

Ångermanland

'Edsele' 1960
'Farmors Juläpple' 1960
'Förlovningsäpple' 1928
'Hornö' 1931
'Kramfors' 2010

Nya svenska sorter

'Alfa 68' 1953
'Alice' 1963
'Alnarps Favorit' 1967
'Aroma' 1973
'Birgit Bonnier' 1992
'Eva-Lotta' 1993
'Fredrik' 2003
'Frida' 2003
'Ingbo' 1957
'Katja' 1966
'Kim' 1976
'Mio' 1956
'Rödluvan' 1994
'Silva' 1970
'Snövit' 1956
'Sylvia' 1973

Gamla svenska sorter med osäkert ursprung

'Edsbergs Rambouräpple' 2010
'Göteborgs Flickäpple'
(= 'Flickäpple') 1877
'Grågylling' 1861
'Hampus' 1810
'Hösthampus' 1880
'Josefiner' 1831
KANIKER 2010
'Oranie' 1877
'Rosenhäger' 1877
'Tornpipping' (= 'Tosterupsäpple')
1896

Äppelsorterna från A till Ö

'Alfa 68' 1953
'Alice' 1963
'Alnarps Favorit' 1967
'Aroma' 1973
'Arvidsäpple' 1850
'Aspa' 1862

'Bergianäpple' 1998
'Bergvik' 1896
'Birgit Bonnier' 1992
'Brita Horn' 1937
BRUNNSÄPPLE ('Fröllingeäpple')
1877

'Domö Favorit' 1870
'Dottevikinga' 2010
'Drakenberg' 1936
'Druväpple' 1986

'Edsbergs Rambouräpple' 2010
'Edsele' 1960
'Eva-Lotta' 1993

'Fagerö' 1896
'Farmors Juläpple' 1960
'Fiholms Ribston' 1980
'Fiholmsäpple' 1981
'Flädie' 1943
'Fredrik' 2003
'Frida' 2003
'Frösvidal' 1877
'Frösåker' 1877
'Fullerö' 1877
'Fågelsta' 1933
'Fårnos' (synonym 'Lammnos') 1877
'Förlovningsäpple' 1928

GRANAT ('Granatäpple') 1924
'Greve Pers Bordsäpple' 1896
'Grågylling' 1861
'Grönsö' 1901
'Gubbäpple' 1986
'Gyllenkroks Astrakan' 1951
'Gylling från Ekebyhov' 1920
'Göteborgs Flickäpple' (= 'Flick-
äpple') 1877

'Hagbyberga' 1945
'Hampus' 1810
'Hedenlunda' 1904
'Himmelstalund' 1870
'Holländare' 1932
'Hornsberg' 1894
'Hornö' 1931
'Härnevi' 2009
HÖRNINGSHOLM (= 'Höstrosen-
äpple') 1862
'Hösthampus' 1880

'Iglabo Stött' 1916
'Ingbo' 1957

'Josefiner' 1831
'Julita Gylling' 1994

'Kalmar Glasäpple' 1880
KANIKER 2010
'Katja' 1966

'Kavlås' 1877
KESÄTER ('Blauschwanz') 1877
'Kim' 1976
'Kinnekulle Kantäpple' 1936
'Klockhammarsäpple' 1877
'Kramfors' 2010
'Krusenberg' 1932
'Källandsö' 1919

'Linnés Äpple' 1986

'Madam Palm' 1915
'Malmbergs Gylling' 1903
'Melonkalvill' 1862
'Mio' 1956
'Munthes Rosenäpple' 1849
'Mälsåker' 1877
'Mölnbacka Skogsäpple' 1864

'Noors Glasäpple' 1859
'Norrstack' 1986
'Nädig Frun' 2010

'Oranie' 1877

'P. J. Bergius' 1912

'Ringstad' 1877
'Risäter' 1903
'Rosenhäger' 1877
'Rossvik' 1877
'Rudaäpple' 1904
'Råby Rubin' 1986
'Rödluvan' 1994

'Sickelsjö Vinäpple' 1850
'Silva' 1970
'Sköldinge' 1902
'Släthult' 1925
'Snövit' 1956
'Sparreholm' 1874
'Stenbock' 1931
'Stenkyrke' 1877
'Stensbergsäpple' 1877
'Stinas Äpple' 1950
STÄRINGE 1877
'Stäringe Karin' 1904
'Sundsäpple' 1960
'Sylvia' 1973
'Särsö' 1916
'Sävstaholm' 1800-1850
'Södermanlands Kalvill' 1877
'Södermanlandsäpple' 1877

'Tegnéräpple' 1845
 'Tersmeden' 1901
 'Tistads Vaxgylling' 1916
 'Tornpipping' (= 'Tosterupsäpple')
 1896
 'Trogsta' 1890
 'Tunaäpple' 2010
 'Urshults Kungsäpple' 1920
 'Uveredsäpple' 1845
 'Vallda' 1986
 'Veseäpple' 1986
 'Villands Glasäpple' 1910
 'Värmlands Paradisäpple' 1905
 'Västergötlands Kardinal' 1915
 'Åkerö' 1877
 'Ökna Lökäpple' (= 'Glansrenett')
 1881
 'Ökna Vita Vintergylling' 1890
 'Ölands Kungsäpple' 1859

Äppelsorterna i tidsföljd

'Sävstaholm' 1800-1850
 'Hampus' 1810
 'Josefiner' 1831
 'Tegnéräpple' 1845
 'Uveredsäpple' 1845
 'Munthes Rosenäpple' 1849
 'Arvidsäpple' 1850
 'Sickelsjö Vinäpple' 1850
 'Noors Glasäpple' 1859
 'Ölands Kungsäpple' 1859
 'Grågylling' 1861
 'Aspa' 1862
 HÖRNINGSHOLM (= 'Höstro-
 senäpple') 1862
 'Melonkalvill' 1862
 'Mölnbacka Skogsäpple' 1864
 'Domö Favorit' 1870
 'Himmelstalund' 1870
 'Sparreholm' 1874
 BRUNNSÄPPLE ('Fröllingeäpple')
 1877
 'Frösvidal' 1877
 'Frösåker' 1877
 'Fullerö' 1877
 'Färnos' (synonym 'Lammnos') 1877
 'Göteborgs Flickäpple' (= 'Flick-
 äpple') 1877

'Kavlås' 1877
 KESÄTER ('Blauschwanz') 1877
 'Klockhammarsäpple' 1877
 'Mälsåker' 1877
 'Oranie' 1877
 'Ringstad' 1877
 'Rosenhäger' 1877
 'Rossvik' 1877
 'Stenkyrke' 1877
 'Stensbergsäpple' 1877
 STÄRINGE 1877
 'Södermanlands Kalvill' 1877
 'Södermanlandsäpple' 1877
 'Åkerö' 1877
 'Hösthampus' 1880
 'Kalmar Glasäpple' 1880
 'Ökna Lökäpple' (= 'Glansrenett')
 1881
 'Trogsta' 1890
 'Ökna Vita Vintergylling' 1890
 'Hornsberg' 1894
 'Bergvik' 1896
 'Fagerö' 1896
 'Greve Pers Bordsäpple' 1896
 'Tornpipping' (= 'Tosterupsäpple')
 1896
 'Grönsö' 1901
 'Tersmeden' 1901
 'Sköldinge' 1902
 'Malmbergs Gylling' 1903
 'Risäter' 1903
 'Hedenlunda' 1904
 'Rudaäpple' 1904
 'Stäringe Karin' 1904
 'Värmlands Paradisäpple' 1905
 'Villands Glasäpple' 1910
 'P. J. Bergius' 1912
 'Madam Palm' 1915
 'Västergötlands Kardinal' 1915
 'Iglabo Stött' 1916
 'Särsö' 1916
 'Tistads Vaxgylling' 1916
 'Källandsö' 1919
 'Gylling från Ekebyhov' 1920
 'Urshults Kungsäpple' 1920
 GRANAT ('Granatäpple') 1924
 'Slåthult' 1925
 'Förlovningsäpple' 1928
 'Hornö' 1931
 'Stenbock' 1931
 'Holländare' 1932

'Krusenberg' 1932
 'Fågelsta' 1933
 'Drakenberg' 1936
 'Kinnekulle Kantäpple' 1936
 'Brita Horn' 1937
 'Flädie' 1943
 'Hagbyberga' 1945
 'Stinas Äpple' 1950
 'Gyllenkroks Astrakan' 1951
 'Alfa 68' 1953
 'Mio' 1956
 'Snövit' 1956
 'Ingbo' 1957
 'Edsele' 1960
 'Farmors Juläpple' 1960
 'Sundsäpple' 1960
 'Alice' 1963
 'Katja' 1966
 'Alnarps Favorit' 1967
 'Silva' 1970
 'Aroma' 1973
 'Sylvia' 1973
 'Kim' 1976
 'Fiholms Ribston' 1980
 'Fiholmsäpple' 1981
 'Druväpple' 1986
 'Gubbäpple' 1986
 'Linnés Äpple' 1986
 'Norrstack' 1986
 'Råby Rubin' 1986
 'Vallda' 1986
 'Veseäpple' 1986
 'Birgit Bonnier' 1992
 'Eva-Lotta' 1993
 'Julita Gylling' 1994
 'Rödluvan' 1994
 'Bergianäpple' 1998
 'Fredrik' 2003
 'Frida' 2003
 'Härnevi' 2009
 'Dottevikinga' 2010
 'Edsbergs Rambouräpple' 2010
 KANIKER 2010
 'Kramfors' 2010
 'Nädig Frun' 2010
 'Tunaäpple' 2010

Foto omslag:

Stora bilden. I trädgårdar påträffas ofta spår av tidigare ägares odlingsmödor. Här en kvarstående akleja i författarens trädgård. Det ursprungliga huset och trädgården var från 1920, men tomten styckades och nu finns bara jordkällaren kvar av den tidigare bebyggelsen. Efter flera år kom det upp växter, såsom dagliljor, studentnejlika och blå iris, vilka troligen härrör från den ursprungliga ägarens odlingar. 2007-06-07.

Nedre raden till vänster. Fröstam av äpple. Inne i en tall intill diket vid en övergiven åker i Norby i Uppsala växer ett äppelträd. Trädet bär årligen färggranna och goda äpplen som påminner om sorten 'Wealthy' som skulle kunna utgöra den ena "föräldern" till detta frösådda (kallas ibland kärnsådd) träd som troligen har uppkommit från en kastad äppelskrutt (se s. 10). 2007-11-04.

Nedre raden mitten. 'Fäbod'-rabarber är en sort som först hittades i närheten av Fjällnäs Högfjällspensionat där den länge hade odlats. Den skiljer sig mycket från övriga rabarbersorter i Sverige, bland annat har den mycket smala bladskåft och vårknopparna har speciella slidor. Färgen är violett-brun och slidan har en framträdande nervatur. Sorten har sedan den beskrevs även påträffats kvarstående vid fäboddar i Dalarna, Härjedalen och dessutom på norska sidan vid Brekken (se s. 16). 2010-05-11.

Nedre raden till höger. Vresros tillhör de invasiva arterna och sprider sig snabbt på andra växters bekostnad. Dess naturliga miljö är sandstränder i Japan. På Gotska Sandön har arten ökat snabbt i randdynen runt ön, vilket gör det i stort sett omöjligt att ta sig från stranden till tallskogen innanför randdynen exempelvis vid Las Palmas-viken. Det finns flera olika kloner. Vissa sorter är mörkröda, andra rosa eller helt vita, men alla är beväpnade med fruktansvärda taggar (se s. 18). 2007-06-28.

Detta blad ingår i en serie för råd om vård och förvaltning av kulturarvet. Bladet har tagits fram inom ramen av ett forsknings- och utvecklingsprojekt rörande biologiskt kulturarv vid Centrum för biologisk mångfald, CBM. Författare: Mattias Iwarsson, pomolog, FL i Systematisk botanik, Centrum för biologisk mångfald. Foto författaren där inget annat anges.

Textredigering Mats Ottosson. Artikeln är licensierad med cc-by där inget annat anges.
www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/

Riksantikvarieämbetet

Box 1114, 621 22 Visby

Tel: 08-5191 8000. Fax 08-66 07 284

E-post: vardaval@raa.se

www.raa.se